

Crip/Kaleczenie¹

Robert McRuer

George Washington University

W poniższym eseju Robert McRuer rozwija przemyślenia zawarte we wpływowej książce *Crip Theory* (2006). Po prześledzeniu queerowej etymologii i historii terminu *crip*, opisuje uderzające nowe przykłady politycznych, kulturowych i estetycznych strategii „kaleczenia” i przytacza dowody witalności teorii kalectwa jako narzędzia badań naukowych. Rozszerza, za Alice Kafer, kategorię niepełnosprawności, zaliczając do niej formy ucieleśnienia i stany umysłu wykraczające poza dychotomię pełnosprawny/niepełnosprawny umysłowo /fizycznie. Afirma seksualność osób niepełnosprawnych i kulturę kalectwa. W przeciwieństwie do bardziej asymilacyjnej i reformistycznej teorii niepełnosprawności, teoria kalectwa odrzuca paradygmat medyczny, ograniczający niepełnosprawność do patologii, którą należy zdiagnozować a następnie leczyć. Nie oczekuje od osób z niepełnosprawnościami przewyższania kalectwa ani kompensowania za nie, czyli – w ujęciu Eli Clare – bycia superkalekami. Emancypację widzi raczej w twórczych kulturowo i radykalnych politycznie wzorcach niepełnosprawności.

Słowa kluczowe: *crip*, kalectwo, etymologia, definicja, strategie, sprawiedliwość

Angielskie słowo *crip*², pochodzące od słowa *kaleka*, podobnie jak słowo *queer* (pedał/odmieniec), ma długą i zawiłą historię. Od mniej więcej dwudziestu lat *crip* funkcjonuje w obrębie akademickich badań nad niepełnosprawnością, jako nazwa radykalnej alternatywy dla asymilacyjnego czy też reformistycznego podejścia do niepełnosprawności. (Zatem *crip* odgrywa tu taką samą rolę jak *queer* w stosunku do studiów lesbijskich i gejowskich.) Jednak na długo zanim słowo *kaleka* weszło do terminologii naukowej, posługiwano się nim w kręgach niepełnosprawnych aktywistów i artystów budujących bardziej ekstrawagancką zbiorową tożsamość. Cechuje się ona zarówno dystansem wobec norm pełnosprawności jak i tym, co Carrie Sandahl nazywa „ciętym, szelmowskim poczuciem humoru – między innymi humoru *campowego*” (Sandahl 2003: 37). W Stanach Zjednoczonych *crip* posiada równoległą historię rasową, gdyż słowo to oznacza członkostwo w znanym afroamerykańskim gangu Crips z Los Angeles. Analogię pomiędzy niepełnosprawnością i rasą można dostrzec lub nie, w zależności od tego, jak odczytuje się etymologię nazwy gangu.

Crip języku angielskim słowo *cripple* funkcjonuje od ponad tysiąca lat, zarówno w formie rzeczownikowej jak i czasownikowej. Według *Oxford English Dictionary*, *cripple* to „osoba pozbawiona pełnej sprawności narządów ruchu (od urodzenia lub z powodu wypadku czy urazu); osoba chroma”. Pierwsze odnotowane użycie tego słowa miało miejsce w 950 r. Forma czasownikowa, oznaczająca „pozbawiać kogoś (całkowicie lub częściowo) możliwości posługiwania się narządami ruchu; kaleczyć”, po raz pierwszy została użyta w 1307 r. Słownik cytuje sztukę *Tymon Ateńczyk* (1607) Szekspira, w której sam Tymon używa słowa *cripple* jako przekleństwa. W polskim tłumaczeniu Maciej

¹ Angielska wersja eseju Roberta McRuera pt. *Crip* ukazała się w 2016 r. w książce *Keywords for Radicals: The Contested Vocabulary of Late-Capitalist Struggle*, red. Kelly Frisch et al., wydanej nakładem AK Press w Chico, USA. Polskie tłumaczenie tekstu publikujemy dzięki uprzejmości autora, za zgodą AK Press. Tłum. Dominika Ferens.

² Por. śląski regionalizm „kripel” [przyp. tłum.].

Słomczyński użył czasownika „poskręcać”: „Podagra i dreszcze/ Niech poskręcają naszych senatorów, /Aby ich członki były tak ułomne, / Jak obyczaj!” (Szekspir, Akt 4 Scena 1).

W przeszłości rzeczownik *cripple* służył jako dosadniejszy, bardziej upokarzający, bądź też zasługujący na współczucie odpowiednik słów uważanych za raczej neutralne (takich jak „niepełnosprawny” czy „upośledzony”). Dla przykładu, *Oxford English Dictionary* cytuje Anthony'ego Trollope'a, który w 1865 roku opisał „biedną kalekę niezdolną wyjść poza granicę własnego ogrodu”. W naszych czasach angielski odpowiednik czasownika *kaleczyć* nadal jest w obiegu jako przenośnia opisująca skutki praktycznie każdej katastrofy naturalnej. Przykładowo po potężnym trzęsieniu ziemi 26 kwietnia 2015 r. na stronie MSN i innych portalach informacyjnych pojawił się tytuł: *Trzęsienie ziemi w Nepalu może zadać cios (cripple) przemysłowi turystycznemu*.

2

Słowo *crip* zawsze będzie się kojarzyć boleśnie z historią napiętnowania i pogardy. Jednak na przekór temu co bolesne, słowo *crip* zostało odzyskane. Zbiorowe odzyskiwanie słów nigdy nie polega na prostym odwracaniu ich znaczeń, ponieważ nie da się zastąpić pojedynczego negatywnego znaczenia pojedynczym znaczeniem pozytywnym. Natomiast, gdy zbiorowym wysiłkiem próbuje się przenieść znaczenie jakiegoś słowa, dochodzi do procesu równoczesnego pączkowania wielu nieoczekiwanych znaczeń, który José Esteban Muñoz określił jako „światotwórczy” (Muñoz 1999, 195).

Sam termin „niepełnosprawność” również został odzyskany. O ile w przeszłości słowo to automatycznie kojarzyło się z utratą, brakiem czy wykluczeniem, o tyle dziś może oznaczać tożsamość czy przynależność do kultury niepełnosprawności. Jednak to źródłosłów *crip* związany z kalectwem stał się wyznacznikiem nowego wzorca niepełnosprawności ujawnionej i dumnej (Snyder i Mitchell 2006: 5). Wzorzec ten jest przeciwieństwem zarówno wzorca medycznego, ograniczającego niepełnosprawność do patologii, diagnozy i leczenia/eliminacji, jak i dobrze znanego wzorca społecznego, który sugeruje, że „niepełnosprawność” tkwi nie w ciałach tylko w nieprzyjaznym im otoczeniu, wymagającym odpowiednim udogodnień. Ekstrawagancka i wyzywająca postawa „kalek” jest związana z bardziej twórczymi kulturowo i radykalnymi politycznie wzorcami niepełnosprawności niż reformistyczny model społeczny.

Ponieważ niepełnosprawność przewija się w wielu opowieściach o historii nazwy gangu LA Crips, warto prześledzić związek między Crips i kalectwem. Jak już wspomniano, istnieje wiele historii powstania LA Crips, część z nich prawdopodobnie apokryficznych. Opublikowany w „Los Angeles Times” w 1988 r. raport dobrze oddaje rolę plotki w tej historii: „Według niektórych, nosili kolczyki w uszach. Według innych – nosili ze sobą laski. Jeszcze inni, że chodzili utykając, jak kaleki. Tak czy inaczej, przezwisko Crips rozprzestrzeniło się” („Modern Gangs”). W 1992 r. brytyjska gazeta „The Guardian” powiązała nazwę gangu z konkretną osobą, sugerując, że Raymond Washington, który w 1969 r. założył gang Crips, był niepełnosprawny: „*Crip* to skrót od *cripple*, przezwisko założyciela gangu, który utykał na jedną nogę” (Walker 1992: 21). W ciągu ostatnich czterech dekad wiele innych opowieści potwierdzało, zaprzeczało i – co ważne – rozpowszechniało te historie.

Według niektórych narracji na temat powstania nazwy gangu, był to skrót od „Continuous Revolution in Progress” (Ciągła Rewolucja Trwa) lub też „Community Resources for Independent

People” (Zasoby Społeczności dla Niezależnych Ludzi); według innych, słowo Crips z czasem przeobrażono na akronim, by nadać nazwie gangu nowe znaczenie. Nie zmienia to faktu, że medialne doniesienia na temat gangu często wspominają o charakterystycznym chodzie jego członków, *jakby* albo *faktycznie* spowodowanym ułomnością. W doniesieniach tych *crip* wiąże się więc ze stylizowanym chodem, lub też z chodem wynikającym z niepełnosprawności ruchowej. Fakt, iż w niektórych narracjach pojawiają się laski, potwierdza, że widmo niepełnosprawności wiązało się z początkami gangu. Natomiast wiadomo na pewno, że w niektórych momentach (na przykład wtedy, gdy Crips podpisali rozejm z wrogim gangiem LA Bloods po zamieszkach w 1992 r.), że członkowie Crips zajmowali się kwestiami bezpośrednio związanymi z niepełnosprawnością, takimi jak dzielnicowe ośrodki zdrowia czy opieka zdrowotna dla chorych na HIV/AIDS. W ramach ówczesnego rozejmu Crips zobowiązali się do przeznaczenia funduszy na centrum edukacji o HIV/AIDS prowadzone przez naukowców i lekarzy wywodzących się z mniejszości rasowych (Browning 1998: 108).

Mogłoby się wydawać, że angielski odpowiednik słowa *kalectwo* związany był na przestrzeni dziejów z niepełnosprawnością ruchową; jednak w rzeczywistości termin ten był znacznie bardziej pojemny. Dwa specjalne numery „Journal of Literary and Cultural Disability” z 2014 r. dotyczące „kalekologii” (*Cripistemologies*, pojęcia ukutego przez Merri-Lisę Johnson), przedstawiają „kalectwo” jako termin określający nienormatywne lub niereprezentatywne formy niepełnosprawności. Artykuły zawarte w obu numerach czasopisma dotyczą zaburzeń osobowości typu „borderline”, niepokoju, histerii, przewlekłego bólu, HIV/AIDS, tożsamości trans, oraz szeregu innych upośledzeń czy też stanów, których nie ujmuje termin „niepełnosprawność”. Również Alison Kafer w ważnej książce *Feminist, Queer, Crip* (Feministyczne, queerowe, kalekie) (2013) stosuje termin *crip* w rozważaniach na temat problemów, stanów umysłowych, zachowań, czy też form ucieleśnienia, które na pozór nie są wcale związane z niepełnosprawnością. Dla Kafer „kalectwo” jest wystarczająco pojemnym terminem, by określać nim formy ucieleśnienia czy stany umysłu wykraczające poza dychotomię pełnosprawny/niepełnosprawny umysłowo/fizycznie. Podobnie jak słowo *queer* w jego najbardziej radykalnym znaczeniu, *crip* może jednocześnie być zdecydowanie tożsamościowe (np. W zdaniu: „jesteśmy kalecy i musicie to przyjąć to do wiadomości!”) jak i zdecydowanie antytożsamościowe (np. W zdaniu: „odrzucaamy wasze ableistowskie kategorie, bo nie są w stanie nas opisać!”) (cyt. W Duggan 1995, 171). W książce *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability* [Teoria kalectwa. Kulturowe znaki odmienności i niepełnosprawności] napisałem, że termin *crip* powinien być „stale i pożądanie przygodny: w innych kontekstach queerowych, kripowych i queer-kripowych, określenia takie jak zezowaty, zdechlak, jeszcze żywy³, kulawy, dziwoląg, wariat, obłąkany czy zahiviony⁴ pełniły lub mogą pełnić podobną generatywną funkcję” (2006: 40, 41). Zarówno *Crip Theory* jak i *Feminist, Queer, Crip* udowadniają, że radykalne znaczenie słowa *kalectwo* wyłoniło się w kręgach aktywistycznych i artystycznych.

Wywodzący się z tych kręgów Eli Clare ma ciekawe przemyślenia na temat kalectwa. W książce *Exile and Pride: Disability, Queerness, and Liberation* (Wygnanie i duma. Niepełnosprawność, odmienność i wyzwolenie, 1999) Clare pisze w pierwszej osobie liczby mnogiej, tłumacząc „my, należący do ru-

³ „Not Dead Yet” – hasło aktywistycznych grup walczących o równouprawnienie osób niepełnosprawnych, a także nazwa organizacji (patrz <http://notdeadyet.org>) [przyp. tłum.].

⁴ „Diseased pariah” – niszowe określenie osoby chorej na AIDS lub zakażonej HIV (patrz https://en.wikipedia.org/wiki/Diseased_Pariah_News) [przyp. tłum.].

chu praw osób niepełnosprawnych, tworzymy kulturę kalek, opowiadamy kalekie kawały, rozpoznajemy wrażliwość, którą nazywamy kalekim poczuciem humoru” (68). Dla Clare twórcze stosowanie pojęcia *kalectwo* różni się od bardziej indywidualistycznego „superkalectwa” (*supercrip*). Superkaleki często były krytykowane za uczestniczenie w ableistowskich narracjach o przełamywaniu swoich ograniczeń, jakby niepełnosprawność stanowiła przeciwność losu, którą należy przezwyciężać (np. biorąc udział w zawodach sportowych czy innych wyczynach).

Zarówno Clare jak i Sandahl wystąpili wraz z wieloma innymi artystami w przełomowym filmie dokumentalnym *Vital Signs: Crip Culture Talks Back* [Znaki życia. Kultura kalek odpowiada, 1995] Davida Mitchella i Sharon Snyder. Już sam tytuł filmu sugeruje, że kalectwo wiąże się z uczestnictwem we wspólnocie, z solidarnością, otwartością i przekorą. Nie tylko w Stanach Zjednoczonych *crip* zawiera przywołuje wszystkie te znaczenia. Brytyjski autor komiksów, Crippen, ostro krytykuje przekonania o wyższości „pełnosprawności” a performerka Liz Carr stworzyła „kalekie radio” w postaci podcastów zatytułowanych *Ouch!* [Oj boli!] dostępnych na specjalnej stronie BBC dedykowanej niepełnosprawności (O'Hara 2006). Z kolei w Australii Stella Young, komiczka i aktywistka ruchu niepełnosprawnych, stworzyła serię performansów pod tytułem *Tales from the Crip* [Opowieści z kalekiego kraju], afirmujących seksualność osób niepełnosprawnych. Performanse te jednocześnie parodiują ableistowskie przekonania, że osoby niepełnosprawne powinny być „inspirujące”. Young nawet występowała w koszulce z napisem „Inspiration Boner Killer” (w bardzo wolnym tłumaczeniu: Pogromczyni Inspiracyjnej Podjarki). „Utożsamiam się ze społecznością kalek”, stwierdziła Young w wywiadzie. „Nie wymyśliłam tego słowa – jest ono częścią ideologii politycznej, do której dojrzałam w okolicach dwudziestego roku życia. Ludzie często pouczali mnie: – Tak nie wolno mówić! A ja na to: – w moich kręgach tak się mówi od lat, więc uważam, że mi wolno” (Northover 2014).

Tymczasem w Stanach Zjednoczonych Mike Erwin bloguje już od 2010 r. jako „Smart Ass Cripple” (Pyskata Kaleka) na „oficjalnej stronie zgorzkniałych kalek (i tych, którzy je kochają)”. Leroy Moore wymyślił afroamerykańską, niepełnosprawną, genderowo-queerową formę kulturową zwaną „Krip-Hop” (za pomocą litery „k” Moore dystansuje się od LA Crips). By przybliżyć niepełnosprawnych hip-hopowych artystów i poetów szerszej publiczności, występy Krip-Hopu połączono z niektórymi performansami Sins Invalid, grupy celebryckiej piękno, erotyzm i różnorodność osób nie heteronormatywnych, niepełnosprawnych i niebiałych.

Powyższe przykłady używania przymiotnikowej formy „kaleki” mają charakter generatywny. Przymiotnik „kaleki”, w połączeniu z rzeczownikiem, nie jest jedynie przydawką. Opisywanie czegoś podobnego do kultury jako kalekie zmienia dany rzeczownik: „kultura kalectwa” nie oznacza tego samego, co kultura + kalectwo (nawet gdybyśmy byli w stanie uzgodnić znaczenie słowa *kaleka*). Tak jak rzeczownik „kaleka” nie odnosi się w prosty sposób do z góry ustalonej formy egzystencji, tak przymiotnik „kaleki” nie stanowi prostego opisu. Moc czasownika „kaleczyć” emanuje ze sposobów używania jego form rzeczownikowych i przymiotnikowych. Mel Chen, zajmująca się teorią queer i teorią niepełnosprawności, używa pojęcia *animacy* (animiczność) do określania stopnia „żywności” związanej z danym bytem czy terminem. Z punktu widzenia Chen, „queerowo-kalekie podejście do niepełnosprawności [...] rozplątuje dyskursy [...], które oplatają, ograniczają i unieruchamiają nie/pełnosprawne ciała” (2012, 215). Czy używamy słowa *crip* w formie rzeczownikowej, przymiotnikowej czy czasownikowej, niezmiennie cechuje je animiczność.

Nadal jako grupa odkrywamy potencjalne znaczenia *crip*. O czasowniku *crip* najlepiej myśleć w kategoriach tego, czym może się on stać. Tytuły dwóch ważnych konferencji zorganizowanych w Pradze w 2013 roku, mianowicie „Crippling Neoliberalism” (Kaleczenie neoliberalizmu) w 2010 r. i „Crippling Development” (Kaleczenie rozwoju), sugerują, iż „kaleczenie” wiąże się z radykalną zmianą postrzegania zastanych systemów, z analizowaniem ich ze zdecydowanie nie-ableistowskich pozycji. W trakcie obu konferencji kwestionowano pojęcie kapitalistycznego wzrostu i dyskutowano na temat tego, jak nierównomiernie ciała i umysły uwikłane są w globalne procesy. Już sam fakt, iż konferencje te odbyły się poza Stanami Zjednoczonymi i Europą Zachodnią, wskazuje na poszukiwania nowych języków, za pośrednictwem których można by przemyśleć kwestie niepełnosprawności w krajach Globalnego Południa czy krajach postsocjalistycznych.

Dziś słowo *crip* przenika z języka w język. Jeden z pierwszych specjalnych numerów czasopisma naukowego poświęconego teorii kalectwa (cripteori) ukazał się w wersji dwujęzycznej; był to angielsko-szwedzki numer pisma wydawanego w Skandynawii. Również dwujęzyczny był antykapitalistyczny periodyk „Crip Magazine” wydawany w Wiedniu w języku angielskim i niemieckim. *Crip* wywołał szeroki odzew wśród radykalnych aktywistów i aktywistek związanych z ruchem na rzecz osób nieheteronormatywnych i niepełnosprawnych w krajach hiszpańskojęzycznych i niemieckojęzycznych. Współczesna historia *crip* w języku niemieckim przecina się z dłuższą historią ruchu Krüppel, choć termin *crip* obecnie chadza własnymi drogami. W Hiszpanii Menania Moscoso ukuła pojęcie *cripwashing*, określające złożony proces udomawiania radykalnej energii ruchu niepełnosprawnych poprzez zawłaszczanie języka aktywizmu związanego z niepełnosprawnością (2013: 170). W próbie teoretycznego ujęcia podobnego zjawiska zachodzącego w czeskim kontekście Kateřina Kolářová posługuje się ideą „niemego postsocjalistycznego kalectwa”. Opisuje ona sposoby uciszania osób niepełnosprawnych poprzez neoliberalne zawłaszczanie niepełnosprawności (2014, 257).

Kaleczenie, podobnie jak queerowanie, ujawnia procesy, które wyobcowują, udziwniają czy wypaczają (np. Petra Kuppers 2011). Kaleczenie ujawnia też sposoby naturalizowania pełnosprawności fizycznej i psychicznej, oraz „oczyszczania” przestrzeni fizycznych i debat z ciał, umysłów, czy upośledzeń, które powinny być w centrum zainteresowania. Często tego typu „czystki” dokonywane są w imię zglobalizowanego neoliberalnego kapitalizmu. Z tego właśnie powodu *crip* przemawia do środowisk radykalnych.

Kiedy w 1989 r. aktywiści ruchu na rzecz AIDS protestowali pod wieżowcem Trump Tower na Manhattanie, starali się ukazać, że dominujące znaczenia takich pojęć, jak: rozwój, budynki mieszkalne czy dobre życie, *de facto* podszyte są eksmisją, bezdomnością i śmiercią w sensie dosłownym. Trumpowi udzielano ogromnych ulg podatkowych podczas budowy wieżowców w tym samym czasie, gdy wnioski aktywistów dopominających się o hospicja, dzięki którym ludzie chorzy na AIDS nie umieraliby na ulicach Nowego Jorku, zalegały na biurkach urzędników magistratu (Crimp 1990: 122). Retrospektywnie można nazwać te protesty „kaleczeniem” i wykazać ich podobieństwo do późniejszych działań kulturowych, nie tylko jako dekonstrukcyjny zabieg lingwistyczny, ale także z uwagi na nacisk kładziony przez ówczesnych aktywistów na materialność upośledzonych ciał i umysłów, uwikłanych w niesprawiedliwe systemy lub z nich wymazywanych.

Tak więc „kaleczenie” zawsze odbywa się z uwzględnieniem materialności ciał i ze świadomością tego, jak przestrzenie, sprawy czy dyskusje są „prostowane” – choć w tym przypadku „prostowanie ma szersze znaczenie niż w queerowych badaniach, aktywizmie i sztuce. Dzieje się tak po części dlatego, że radykalną moc słowa *queer* rozwodniły globalne procesy komodyfikacji, które (jeszcze) nie zdążyły udomowić pojęcia *crip*. Dla radykalnie myślących osób *crip* jest kluczowym słowem, które obecnie wiąże się z tym, co wielu nazywa *disability justice* – „sprawiedliwością dla niepełnosprawnych” (patrz: Mingus). Ta wizja sprawiedliwości wykracza poza strategie oparte na domaganiu się praw i na przynależności państwowej (najpełniej reprezentowanych w ustawie *Americans with Disabilities Act*). Taka wizja sprawiedliwości staje się podstawą antyneoliberalnych koalicji na rzecz globalnej wyobraźni kripowej, dzięki której będzie możliwe wypracowanie nowych sposobów przeciwstawiania się opresji i generowania nowych form współżycia.

Bibliografia

- Browning, Barbara. 1998. *Infectious Rhythm: Metaphors of Contagion and the Spread of African Culture*. New York: Routledge.
- Chen, Mel Y. 2012. *Animacies: Biopower, Racial Mattering, and Queer Affect*. Durham: Duke University Press.
- Clare, Eli. 1999. *Exile and Pride: Disability, Queerness, and Liberation*. Cambridge, MA: South End Press.
- Crimp, Douglas. 1990. *AIDS DemoGraphics*. Seattle: Bay Press.
- cripteori. 2012. „lambda nordicai” 17 (1-2).
- Duggan, Lisa. 1995. *Making It Perfectly Queer*. W: Lisa Duggan and Nan D. Hunter. *Sex Wars: Sexual Dissent and Political Culture*, s. 155-172. New York: Routledge.
- Johnson, Merri Lisa, McRuer, Robert, red. 2014. *Cripistemologies*. „Journal of Literary and Cultural Disability Studies” 8 (2-3).
- Kafer, Alison. 2013. *Feminist, Queer, Crip*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kolářová, Kateřina. 2014. *The Inarticulate Post-Socialist Crip: On the Cruel Optimism of Neoliberal Transformations in the Czech Republic*. W: „Journal of Literary and Cultural Disability Studies” 8 (3): s. 257-274.
- Kuppers, Petra. 2011. *Disability Culture and Community Performance: Find a Strange and Twisted Shape*. New York: Palgrave.
- McRuer, Robert. 2006. *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*. New York: NYU Press.
- Mingus, Mia. 2010. *Changing the Framework: Disability Justice*. „RESIST Newsletter, November”. <https://leavingevidence.wordpress.com/2011/02/12/changing-the-framework-disability-justice>.
- Mitchell, David and Sharon Snyder. 1995. *Vital Signs: Crip Culture Talks Back*. DVD. US: Fanlight Productions.
- Modern Gangs Have Roots in Racial Turmoil of '60s*. 1988. „Los Angeles Times”, 26 czerwca. http://articles.latimes.com/1988-06-26/news/mn-8461_1_latino-gang-members.

- Moscoso, Melania. 2013. *De aquí no se va nadie': del uso del discapacitado para el aleccionamiento moral*. W: „Constelaciones: Revista de Teoría Crítica” (5): 170-183.
- Muñoz, José Esteban. 1999. *Disidentifications: Queers of Color and the Performance of Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Northover, Kylie. 2014. *Melbourne Comedy Festival causes nervous laughs*. W: „The Sydney Morning Herald”, 15 marca. <http://www.smh.com.au/entertainment/comedy/melbourne-comedy-festival-causes-nervous-laughs-20140313-34o2a.html>.
- O'Hara, Mary. 2006. *No Fears, No Frills*. „The Guardian”, 21 czerwca. <http://www.theguardian.com/society/2006/jun/21/disability.socialcare>.
- Sandahl, Carrie. 2003. *Queering the Crip or Crippling the Queer? Intersections of Queer and Crip Identities in Solo Autobiographical Performance*. W: „GLQ: a Journal of Lesbian and Gay Identities” 9 (1-2): s. 25-56.
- Snyder, Sharon L., and David T. Mitchell. 2006. *Cultural Locations of Disability*. Chicago: University of Chicago Press.
- Szekspir, William. *Tymon Ateńczyk*. Akt 4, Scena 1. Tłum. M. Słomczyński, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1986.
- Walker, Martin. 1992. *L.A. Gangs Give Peace a Chance*. W: „The Guardian”, 30 maja: s. 21.